

ŽILVINAS VAREIKIS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

ARVYDO ŠLIOGERIO NIHILISTINĖ KULTŪROS SAMPRATA

Arvydas Šliogeris' Nihilistic Conception of Culture

SUMMARY

The article discusses the concept of culture of Arvydas Šliogeris, one of the most prominent Lithuanian philosophers. Unlike other cultural philosophers who write books on cultural issues, this thinker has not specifically systematized the concept of culture. Arvydas Šliogeris recognizes the importance of this concept in many areas of human activity: art, religion, and technology development. As a result, attention to cultural issues is prominent in the philosopher's diaries, his philosophical essays, and his fundamental works, which earned him the recognition of a wide readership and academic prestige. The peculiarity of the concept of culture is the transformation of the ancient relationship between nature and culture. A. Šliogeris' position is simple. If, in antiquity, there was a certain balance between these segments of the relationship, then in modern times, there is mostly antagonism. Its essence: the association of culture with excessive consumption and the imposition of human will on nature. The destructiveness of human nature and lust for artificial reality makes any culture nihilistic—Nature's response – ecological crises. Thus, A. Šliogeris' nihilistic concept of culture explains not only the present or the past of culture but also helps to reflect on the future of man on this planet.

SANTRAUKA

Straipsnyje aptariama vieno žymiausių Lietuvos filosofų Arvydo Šliogerio kultūros samprata. Mąstytojas nėra specialiai sistemines šios koncepcijos, kaip paprastai elgiasi kultūros filosofai, rašantys knygas apie kultūros problematiką. A. Šliogeris kultūrą siejo su daugeliu žmogiškosios veiklos sričių: menu, religija, technologijų kūrimu. Dėl to dėmesys kultūros problematikai ryškus tiek filosofo dienoraščiuose, tiek jo filosofinėje eseistikoje, tiek fundamentaliuose veikaluose, už kuriuos jis susilaukė plačiosios skaitytojų auditorijos pripažinimo ir akademinio prestižo. Gvildenamos koncepcijos savitumas – antikinio gamtos ir kultūros santykio transformacija. A. Šliogerio pozicija yra paprasta. Antikoje tarp šių santykio segmentų

RAKTAŽODŽIAI: Arvydas Šliogeris, kultūra, kultūros filosofija, nihilizmas, gamta.

KEY WORDS: Arvydas Šliogeris, culture, philosophy of culture, nihilism, nature.

buvo tam tikra pusiausvyra, o šiais laikais liko daugiausiai priešprieša. Jos esmė – tai, kad kultūra susieja ma su nesaikingu vartojimu ir žmogaus valios primetimu gamtai. Žmogaus prigimtyje slypintis naikinimo instinktas ir dirbtinės tikrovės geismas lemia nihilistinį bet kurios žmogiškosios kultūros pobūdį. Gamtos atsakas – ekologinės krizės. Taigi nihilistinė A. Šliogerio kultūros samprata paaiškina ne tik kultūros dabartį ar praeitį, bet lygiai taip pat padeda apmąstyti ir žmogaus ateitį šioje planetoje.

ĮVADAS

Šiomet sukanka ketveri metai nuo vieno iškiliausių Lietuvos filosofų Arvydo Šliogerio mirties. Filosofinis palikimas didžiulis, savitas ir įvairus. Skaitant mąstytojo atsimenamos artumos prisotintą Tomo Kačerausko *In Memoriam*, skaitytojui prieš akis iškyla žmogiškasis filosofo veidas. Mąstytojas „it vienišas vilkas“ (Kačerauskas 2020: 102), ujamas žinias-klaidos ir kartu jai atsilyginantis, teisingas Mokytojas, atsakingai vertinantis studentus, dėmesingas bei aistringas žmogus. Galima surasti begalę epitetų ir patirčių, nes laiko marios dar nenutrynė gyvų susitikimų su šiuo mąstytoju pėdsakų.

Vis dėlto, slenkant esamo meto maršakai kultūrinės atminties raukšlėmis, norisi šiek tiek atsitraukus pažvelgti iš šalies į A. Šliogerį kaip į filosofijos kūrėją. Šį straipsnį norėčiau skirti jo kultūros sampratai. Dėmesys į ją atkreiptas Arūno Sverdiolo knygos *Kultūra lietuvių filosofų akiratyje išvalgoje*, esą minėtoje monografijoje „mūsų kultūros mąstytojų

figūros – Algio Mickūno, Vinco Vyčino ir „negatyviojo“ kultūros filosofo Arvydo Šliogerio – šioje knygoje nepasirodo“ (Sverdiolas 2012: 9). A. Mickūno kultūros filosofijos koncepciją disertacijoje *Fenomenologinė A. Mickūno kultūros filosofija* yra tyrinėjęs filosofas Auridas Gajauskas. Išeivijos filosofo Vinco Vyčino idėjas disertacijoje *Vinco Vyčino filosofinis palikimas* ir bendroje su A. Mickūnu monografijoje *Filosofija ir žmogiškumas* gvildena filosofas Žilvinas Svirigis. Tačiau neteko aptikti, kad kas nors nagrinėtų A. Šliogerio kultūros sampratos nuostatas. Šiuo straipsniu stengiamasi pamažu užpildyti šią spragą Lietuvos kultūros filosofijos žemėlapyje. Dėl šios priežasties pirmiausia siekiu aptarti esmines A. Šliogerio kultūros sampratos idėjas. Dėl to gilinuosi į šio lietuvių filosofo minčių savi-tumą, aiškinuosi, kiek jos siejasi su rutuliojama kultūros samprata. Taip pat tekste tyrinėjamos kai kurios paralelės su Vakarų mąstymu.

A. ŠLIOGERIS – POETAS FILOSOFAS

Lietuvos filosofų darbuose kultūra paprastai suprantama kaip tautos ar atskiro individo kūryba. Lietuvai vaduojantis iš carinės priespaudos, buvo svarbu išryškinti lietuviškąją etninę tapatybę, kad naujaip valstybingumo koncepciją

formuojanti tauta žinotų, kuria linkme ugdyti savo piliečius. Tautinio ugdymo ir tautos istorinės atminties sandus pabrėžianti Stasio Šalkauskio ar Antano Maceinos filosofija ėmėsi šio pagrindimo. Savotiškai šių prieškarinio filosofų

misiją tęsė Juozas Girnius ir Vytautas Kavolis. Pirmasis siejo kultūros filosofiją su religija, nes uoliam katalikui atrodė būtina oponuoti ateizmo programai, diegiamai okupuotoje tėvynėje. V. Kavolis unikalią lietuvių tautos padėtį aptarė universalių kultūros ir civilizacijos perskyrų kontekste. Ankstesnę lietuviškąją kultūros filosofiją susistemina filosofas Arūnas Sverdiolas. Jis analizuoja pirmųjų Lietuvos kultūros filosofų koncepcijas.

A. Šliogerio, kitaip nei anksčiau minėtų lietuvių filosofų, negalima pavadinti vienos ar kitos filosofijos srities specialistu. Dėl šios priežasties bandymas jam priskirti „kultūros filosofo“ regalijas būtų pasmerktas žlugti, lygiai kaip nepasiektų tikslo troškimas vadinti šios asmenybės knygas, mokslinius straipsnius tik poeto kūriniais. Pirmiausia dėl to, kad jo apmąstymuose gausu intertekstualių nuorodų į ontologiją, gnoseologiją, medijų bei meno filosofiją. Taip pat jo mokslinėje kūryboje neretai gretinami skirtingų idėjų istorijos sluoksniai. Vadinasi, per gyvenimą filosofas domė-

josi labai skirtingomis filosofijos tradicijomis. Greta šių rimtų, visuotinai pripažintų filosofijos mokslo dalykų veši literatūrologinis diskursas: filosofinės idėjos siejamos su Williamo Faulknerio, Marcelio Prousto, Broniaus Radzevičiaus mintimis. Tuo būdu grožinė literatūra, jos apmąstymas ir filosofija, styguojama konkrečių klausimų, formuoja šio kūrėjo mąstymo branduolį. Šiuo požiūriu akivaizdu, kad kalbama apie asmenybę, kuri tarsi romėnų dievas Janusas žvelgė abiem kryptimis: gilino racionalų savęs bei tikrovės pažinimo santykį ir kūrybiškai interpretavo tradicines filosofines temas. Šiuo atžvilgiu A. Šliogerį drąsiai galima būtų vadinti poetu filosofu. Juo lab kad šią dvigubą mąstytojo tapatybę patvirtina literatūrologės Viktorijos Dajotytės-Pakerienės išleista monografija *Mano elementorius buvo Homeras*. Joje nagrinėjami A. Šliogerio filosofijoje dažnai pasitaikantys grožinės literatūros intertekstai, siejami su filosofiniu mąstymu. Minėtas dvilypumas laikomas unikalia mąstytojo savastimi.

A. ŠLIOGERIO IR S. ŠALKAUSKIO KULTŪRINIO DISKURSO SVARSTYMO NETAPATUMAS

Nuo Platono laikų analogijos ir alegorijos laikomos patikimais instrumentais, atveriančiais analizuojamų dalykų prasmes. A. Šliogerio filosofijoje vartojami terminai yra metaforos. Jų funkcija dvejojpa. Viena vertus, jos yra savotiški atskirų tekstuose rutuliojamų teminių kontekstų riboženkliai. Pavyzdžiui, Niekis ženklina visiškai socialinėms konvencijoms paklūstančią kalbą, o Esmas atskleidžia gamtos ir jusliškai patiriamų

beikalbių daiktų pasaulį. Antra vertus, nagrinėjamų sąvokų kilmė suvokiama kaip priešinga dieviškajam *ex nihilo* ar intuityviam romantiniam įkvėpimui. Unikali kūrybinė vaizduotė yra paremta Antikos ir Vakarų filosofijos tekstais. Tai gi pirminis šaltinis slypi skirtingose Senojo pasaulio mąstymo struktūrose, temose ir jų interpretacijų pynėse. Galiausiai A. Šliogeris diskutuoja apie patį „kultūros“ terminą. Priešina jį „iškultū-

rintam pasauliui“. Kliovimasis kontinentinės filosofijos šaltiniais, gelminė kultūros koncepto analizė ir dialektinis priešybių nagrinėjimo pobūdis leidžia A. Šliogerio rutuliojamą kultūros sampratą priskirti kultūros filosofijos klausimų laukui.

Šiuo atžvilgiu ryškiausias kontrastas nuo lietuviškojo filosofinio neotomizmo atstovo Stasio Šalkauskio, maščiusio apie kultūrą, ugdymą, istoriją, estetiką ir kitus dalykus dar tarpukario Lietuvoje. Lietuvos filosofijos tėvu vadinamo S. Šalkauskio kultūros filosofija, greta tautinio ugdymo mokymo, yra viena iš sistemingiausių šio mąstytojo teminių grandžių, samprotaujant apie tautos, valstybės ir atskiro individo kūrybą. Dėl šios priežasties joje būtų sudėtinga skyrium nagrinėti kiekvieną žmogiškosios tikrovės pradą ir jį regėti tarsi vieną prasmės luobelį, atsietą nuo egzistuojančios visumos. Remiantis S. Šalkauskio filosofine programa, individams derėtų skirti proto bei vaizduotės tvarinius tėvynės, tautos labui, kad žmogus vis geriau pažintų šalies praeitį, galėtų didžiuotis esamais papročiais ir tradicijomis. Taip tikimasi auginti socialinį valstybinį sąmoningumą, siekti ūkiškai ir politiškai atsakingo piliečio brandos.

A. Šliogerio filosofijos visetas yra egzistencinis. Jame bandoma aprėpti gamtos ir žmogaus pasaulio, prisotinto sukurtų verčių bei normų, dialektinius skirtumus. S. Šalkauskio mąstymas yra katalikiškas, t. y. visą laiką orientuotas Dievop. A. Šliogerio intelektualiniai mąstiniai krypsta link įvairiopus paskirties daiktų ir žmogaus santykio su jais refleksijos. Dėl to galima teigti, kad ryškiausiai A. Šliogerio mąstyseną nuo

S. Šalkauskio galvojimo skiria gamtos ir kultūros perskyros tyrinėjimas.

Kultūrą A. Šliogeris suvokia kaip reikšminį žmogaus kalba išsakomų įvairiausių teminių kontekstų tinklą. Jo gijos nutįsta į žmogaus mąstymą, sprendimus, veiklas. „Negalima nei bėgti nuo kultūros, nei pasilikti joje. Tie, kurie nuo jos bėga ir kurie joje pasilieka, galų gale patenka ten pat – į proto sutemas ir kūrybinę anemiją“ (Šliogeris 2010: 99). Kultūriniai rankų ir proto darbo vaisiai nuolat plečia antropocentrinio pažinimo bei galimybių visose žmogaus veikimo srityse ribas. Vis dėlto A. Šliogeris neigiamai vertina begalinį kultūrinį ir technologinį progresą. Pirmiausia dėl to, kad intensyvi išorinė veikla nustumia į antrą planą mąstymą, generuojantį savitą patirtį ir gebėjimą susitelkti į gelminį refleksijos veiksmą. Taip prarandamas atskiro kūrėjo individualumas, nes nelieka laiko puoselėti šių gebėjimų. Be to, stokoiant autentiškų samprotavimų, negebama pastebėti svarbių dalykų, atsiskleidžiančių tik konkrečiai sąmonei. Kalbama apie tai, kad silpsta „Aš“ ir gyvenamosios aplinkos ryšys. Mažta tarpasmeniniai žmonių tarpusavio ryšiai. Didėja atskirų individų socialinė izoliacija. Žmogus galvoja apie savo rūšies išlikimą, o kai ekologinis kontekstas suvokiamas tik kaip žmogaus poreikius ginantis diskursas, ignoruojamos greta žmogaus gyvenančios gyvybės formos. Šio negatyvaus proceso esmė – stiprėjanti pragmatinio mąstymo galia ir nykstantis vaizduotės potencialas. Metafora „proto sutemos“ reiškia racionalumą, besivadovaujantį metodologijomis, o ne sava mąstymo patirtimi. „Kūrybinė ane-

mija“ atskleidžia dirbtinę mokslinio mąstymo ir vaizduotės properšą.

Jam kultūra ir gamta yra viena kita papildančios esamybės sritys. Žmogui, kaip ir gyvūnui, būdingi iš gamtos paveldėti instinktai, juslingumas. Tačiau žmogus, skirtingai nei gyvūnas, pasižymi protu, kreipiančiu jo veiklą kultūrinės kūrybos linkme. Orientuojamasi į racionalią vokiškam idealizmui būdingą dviejų pasaulių sandūrą: „Žmogus faktinai yra savo rūšies jungiamoji grandis tarp materialinio gamtos pasaulio ir nematerialinės srities, tarp realinės ir idealinės buvimo tvarkos“ (Šalkauskis 1990: 245). Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad šiame balansavime nėra vietos iracionalios tvarkos paslėpčiai. Protas viską mato, plika akimi apskaičiuoja, manipuliuoja, liečia ir siekia įgyvendinti teorinius bei praktinius tikslus. Dėl to atrodo, kad tokioje sąrangoje Dievo nėra, kad jis išgalvotas, o žmogų supanti erdvė yra gamtos daiktai. Vis dėl-

to toks interpretacinis judesys būdingas tik A. Šliogeriiui, bet ne S. Šalkauskiui. Palytėtam skaidrios šventojo Tomo mokyto proto šviesos, jam visa tikrovė atrodo persmelkta augalų ir gyvūnų, žmonių ir aukštesnių už žmogų angeliškųjų esybių tarpusavio ryšių. Žemiškame materialybės judesiu sraute visi šie santykiai liudija dieviškąją harmoniją.

Neigiamas požiūris į sakralią pasaulio darną A. Šliogerio mąstyme kyla iš įsitikinimo, kad kiekviena tiesa turi būti dialektinė. Priešingu atveju ji nėra tikra. Dialektinis pasaulio tikrovės matymas atspindi prigimtinę kategorišką paties mąstytojo charakterį. Dėl to viena priešybė laikoma teigiama, o kita neigiama. Pavyzdžiui, kultūra perdėtai demonizuojama, o „iškultūrintas pasaulis“, gamta, laikomas akivaizdžiai matomos tikrovės suvokimo matu. Šį mąstytojo patirties suvokimo ir užimamos teorinės pozicijos pagrindimą galima sieti su nihilizmu.

KALBA IR KULTŪRA

Požiūris į nihilizmą kaip į objektyvios vertybinės pozicijos neigimą, iškeliantį visų egzistuojančių dalykų kismą, neatliepia A. Šliogerio nihilizmo esmės. Galutinė šios idėjinės tendencijos aiškinimo prasmė susijusi su „Niekio“ sąvoka. Antikos filosofo Parmenido mokyme Niekis tapatinamas su mąstomos esamybės stoka. Platono filosofijoje – su negalimais dalykais, iracionalumu, o Aristotelio mąstyme – su beribės erdvės tuštuma, kurios neįmanoma galutinai kalbiškai pagrįsti ar tiksliau sinonimiškai įvardyti. Dar galima būtų kalbėti apie panašiu metu Rytuose iškilusią *Dao* sampratą, bylojančią apie dvasiniu keliu žengiančio

išminčiaus susidūrimą su kontrastinga būties tuštumos ir pilnatvės visybe. Vis dėlto Rytų ir Vakarų idėjos A. Šliogerio Niekio aiškinime atrodo nesusijusios, nes mąstytojas kardinaliai kritiškai atmeta Rytų filosofiją.

Dėl dviprasmiško santykio su Rytų mąstymu realiausia, kad idėjinė kryptis, implikuojanti Niekio ir nihilizmo ryšį, kyla būtent iš Vakarų. Pirmeiviu šioje srityje derėtų laikyti Friedrichą Nietzsche'ę. Jis nihilizmą sieja su tradicine krikščioniškų moralės pradų – gėrio ir blogio – kritika. Kritikuojamas požiūris pernelyg supaprastina tikrovę ir niveliuoja kitonišką moralinę laikyseną tikro-

vės atžvilgiu: paslepia ją ar ignoruoja kaip neatitinkančią krikščioniško tikėjimo kanonų. Taip vyraujanti religija nepastebi kitų galimų etinio sprendinio suvokimo alternatyvų. Tokia situacija, kai visos galimos tiesos turi nusilenkti dominuojančiai religinei, veda link Niekio arba vyraujančių vertybių suvienodinimo. Sušvelninti šią tendenciją, anot Nietzsche'ės, gali tik antinihilistinė individo nuostata: „Gerų ir garbinamų dalykų vertė paaiškinama kaip tik jų dvi-prasmiška giminyse, ryšiu su blogais, tariamai priešingais dalykais, netgi esminiu panašumu į juos“ (Nyčė 1991: 320). Nietzsche'ė siūlo blaiviai žvelgti į supančią tikrovę ir, užuot regėjus tam tikros idealybės suponuojamus vaizdinius, atkreipti dėmesį į šių vaizdinių priešybę. Šiuo atžvilgiu tik dialektikoje išaiškėja autentiška tiesa. Kitaip nusakomi dalykai yra tušti.

Apmaštydamas Niekio idėją, A. Šliogeris palaiko skeptinę F. Nietzsche'ės poziciją kiekvienos konkrečią tiesą absoliutiniančios idėjų sistemos atžvilgiu. Tačiau jam, skirtingai nei vokiečių filosofui, atrodo, kad ne konkrečių vertybių apvertimas yra esminė Niekio ištaka. Pati savaime krikščionybė, kaip idėjų sistema, yra tik viena iš daugelio ideologijų, siekiančių įsitvirtinti tam tikrame galios lauke. Tokių laukų yra begalė. Vadinas, F. Nietzsche'ė pastebėjo viso labo vieną iš daugybės galimų Niekio pasireiškimo aspektų, o pats jo branduolys liko paslėptas nuo skvarbios filosofo teorinės žiūros. F. Nietzsche'ė tiek susitelkė į asmeniškai jam svarbias argumentavimo kovas su krikščionyste bei atskira atliekamo tyrimo dalimi, kad taip samprotauti jam tapo svarbiau, nei ieškoti galutinės tiesos, glū-

dinčios svarstomų dalykų visumoje. Dėl šios priežasties A. Šliogerius nihilizmas „nėra teorija, neigianti Dievą, vertybes, humanizmą ar dar kokią ideologinę pasaką“ (Šliogeris 2013: 198). Atitinkamai tokiam kontekste nė vieno dalyko negalima traktuoti tik kaip dialektinės priešybės svarstomo diskurso ribose. Taip A. Šliogerio Niekis virstų tik teorine konstrukcija, o nihilizmas – ideologija, mėginančia taikyti kalbines sąvokas jusliniams tikrovės daiktams. Siekdamas išvengti šio filosofinę pasaulėžiūrą ideologizuojančio judesio, A. Šliogeris teigia, kad Niekio prigimtis ypatinga: jis yra anapus kalbos. Niekis būna paradoksaliai, tarsi dirbtinis intelektas, ištrūkęs iš žmogaus kontrolės sferos. Jis suprantamas kaip rymanti gamtos daiktų tylą. Žmogus, naudodamasis kalba, gali interpretuoti daiktų būtį, bet galutinės prasmės niekada neišsėms.

Mąstytojo absoliutinama buvimo tyloje ir gamtos daiktų apsuptyje patirtis nėra tolygi romantiko, ieškančio gamtoje kūrybinio įkvėpimo, patirčiai. Konkrečius steigties veiksmas vienaip ar kitaip viską paverčia kalba – Niekio buvimu. Dėl to A. Šliogerio aprašoma patirtis yra ne prasmė, o, anot filosofo draugės literatūrologės V. Daujotytės, būseną: „Atvira ir nebyli žmogaus stovėseną priešais daiktą, suintensyvėjus visoms juslėms: vienu metu matant, girdint, uodžiant, lytint, netgi tarsi ragaujant“ (Daujotytė 2021: 57). Įvardijamas subtilus egzistencinis patyrimas neišvengiamai susiduria su kalba, siekiančia įvardyti visa, kas egzistuoja. A. Šliogerius kalbinis veiksmas yra negatyvus mąstymo aktas, nes kalba nuslopina gamtos daikto tylą, išreiškiančią neverbalinę savastį. Taigi kal-

ba išsklaido mąsloje bežodėje rimtyje patiriamą pasaką ir gražina filosofą į pasaulį, kuriame karaliauja verbalinių turinių prasmės ir reikšmės. Gamta ir žmogaus kalba teikia konkrečių supančios tikrovės suvokinių. Jų esmę filosofas, remdamasis iracionalios intuicijos pagrindu, sieja su Niekio artuma žmogaus kasdienybėje.

Svarbiausias Niekio šaltinis žmogaus rutinoje visų pirma yra pati kalba. Ji nurodo daiktus, tačiau savaime yra bekūnė. Vadinasi, be individo suteikiamų reikšmių ar prasmų, ji daugiau nieko neturi. Taip kalba maskuoja anapus savęs glūdintį Niekį – juslinės tikrovės tuštumą. Tikrovės properšas kalba bando užpildyti žodžiais, „kurie neturi jokio juslinio atitikmens pasaulyje“ (Šliogeris 2013: 181). Kalbama apie įvairių pasaulio religijų vaizdinius, revoliucinių ideologijų idėjas ir skambius šūkius. A. Šliogerio egzistencinis patyrimas kreipia žvilgsnį link juslinės tikrovės, aiškiai apčiuopiamų dalykų, todėl visa, kas yra abstraktu, jam kelia įtarimą, spinduliuoja Niekio grėsmę. Mąstytojas mėgina grįsti filosofinę refleksiją tiesiogine jusline percepcija, remdamasis antikine graikų filosofijos idėjų recepcija. Pirmųjų Antikos filosofų samprotavimuose būties dermė, išsakoma kasdienybės poetiniais įvaizdžiais, nėra atitrūkusi nuo gamtos. Platono filosofijoje antjuslinę idėjų karalystę išreiškia vertybėmis grįsti žmonių tarpusavio santykiai. Aristotelio mąstyme empirinė tikrovės sąranga liudija visa aprėpiančio demiurgo veikimą. Šiuose pavyzdžiuose išvelgiama proto ir supančios tikrovės sandara, dovanojanti kalbai nuolatinę akistatą su gamta ir joje esančiais daiktais. Dėl nuolatinio

nevienalyčių realybės pradų santykio išlaikoma priešybių pusiausvyra. Tačiau Naujaisiais laikais padėtis pasikeičia. René Descartes'ui, Baruchui Spinozai, Immanueliui Kantui, Friedrichui Hegeliui sisteminant filosofines idėjas, didėja abstraktaus mąstymo atotrūkis nuo tikrovės. Susidariusį žinių apie įvairias pažinimo sritis masyvą pradedama skirstyti į atskirus diskursus, kad žmonėms būtų lengviau suvokti susiklosčiusią žinijos įvairovę. Vis dėlto, nors tai patogiu, šios tendencijos redukuoja filosofijoje nagrinėjamų dalykų suvokimą, taip atverdamas dar vieną Niekio pavidalą.

Kalbama apie pažinimo perprodukciją, nepaliekančią vietos filosofinei refleksijai ar apskritai kitoniškam požiūriui. Užplūdus kolosaliai medijų transliuojamam žinių srautui, kyla problemų dėl žinių atrankos ir autentiško filosofinio supratimo nustatymo. Vienas pirmųjų autorių, atkreipusių dėmesį į besaikį kalbos reikšmių ir prasmų vartojimą šiuolaikybėje, buvo prancūzų filosofas ir sociologas Jeanas Baudrillardas. Jis, panašiai kaip A. Šliogeris, mano, kad nihilizmo ištakos neturi nieko bendra su vertybių apvarta, apie kurią kalbėjo F. Nietzsche'ė. Anot J. Baudrillardo, mokslinė „analizė ir visi jos metodai užšaldo prasmę, kad ji sudaro sąlygas simuliakrams ir indiferentiškoms formoms eiti pirma“ (Baudrillard 2002: 183). Niekį atspindi tai, kad įsitvirtina vyraujantys tyrimo metodai ir dominuoja specialioji kalba visuose moksluose. Šiuolaikybėje klestintis pažinimo instrumentarijus skrodžia tikrovę akinamu informacijos struktūravimo žibintu tol, kol nebelieka jokių kitų klausimų, išskyrus tai, kaip panaudoti

egzistuojantį žinių visetą. A. Šliogeris patikslina šią J. Baudrillardo išvalgą. Jis pastebi, kad kalba, bandydama vadovauti juslinių daiktų visetui, negali pasiūlyti nieko kito, tik vienokią ar kitokią abstrakčių idėjų programą. Visa kita yra Niekis, arba „Tikrovės stoka“ (Šliogeris 2013:

194), kurią žmogus bando užpildyti tikrovės pakaitalais. J. Baudrillardo filosofijoje šią funkciją atlieka simuliakrai, o A. Šliogerio – dirbtinis pasaulis. Jį sudaro dirbiniai ir įvairios materialių vaizdinių daiktų vertės, neturinčios savyje gėminės prasmės atitikmens.

NIHILISTINIS KULTŪROS VISUMOS SUPRATIMAS

Paprastai, diskutuojant apie kultūros sampratą, nagrinėjamas jos kūrybinis, politinis bei techninis aspektai. Taip sutelkus dėmesį į detales, tampa lengviau suprasti žmogiškąjį veikimą, o pats tyrinėjimas įgauna konkrečią kryptį. Tuo būdu hermeneutiškai grindžiami tam tikri simboliai, siejant juos su aktualiu teminiu kontekstu, tyrinėjimo lauke vyraujančių reiškinių pobūdžiu. Dėl to kultūros analizė neišvengiamai virsta jos sudedamųjų dalių narstymu. Taip matant tikrovę, svarstomo dalyko suvokiniai redukuojami į atskirų teorijų ar mokslininkų mokyklų monadas. Išigali savotiškas teorinės detalės diktatas, priimamas realybei. Toks požiūris nepriimtinas A. Šliogeriui. Šį filosofo nepasitenkinimą parodo visuotinės kultūros, dirbtinės tikrovės, modifikacijos.

Visų pirma A. Šliogeris kultūrą supranta kaip pasaulio totalumą. Jam viskas „yra kultūra; arba visa, kas yra, yra kultūra. Gyvename perkultūrintame pasaulyje, arba tokia pasaulyje, kuris gali būti tiesiog tapatinamas su kultūra“ (Šliogeris 2011: 243). Kalbama apie jusliškai suvokiamą tikrovę, atskleidžiančią žmogiškąsias vertybes, jų interpretavimą ir šių turinių kismą baigtinio laiko tėkmėje. Kitoniško suvokimo opozicija, nežmogiška būtis, redukuojama į pavie-

nius kultūros fenomenus, vėlgi vedančius link žmogaus. Šis kultūros primatas grindžiamas antropologinės konstantos dominavimu prieš juslinę tikrovę. Ta tendencija labiausiai erzina A. Šliogerį tuo, kad panaikina antikiniam mąstymui būdingą egzistencinės *cultura* ir *natura* skirties įtampą. *Natura* „gamta ir prigimtis išskleidžia pati iš savęs be galo įvairias savo galimybes, sudarydama mūsų gyvenamą pasaulį – negyvosios gamtos, augalų ir gyvūnų karalystes. Šiame trilypiame pasaulyje (ir juo remdamasis) žmogus – ypatinga būtybė – kuria savąjį pasaulį, kuriame jis gyvena ir kuris yra ne kas kita, kaip kultūros pasaulis“ (Sverdiolas 1993: 72). Diskutuojamu atžvilgiu A. Sverdiolo požiūris kultūros genezės klausimu sutampa su A. Šliogerio. Pirmine prasme gamtos ir Dievo santykis įgalina plėsti žmonių giminę. Jis apdovanoja individus mąstymo ir kūrybos potencialu, kurį kiekvienas, remdamasis asmenine valia, savitai aktualizuoja. Taigi bylojama apie nenutrūkstamą gamtos ir žmogaus santykį. Žmogus suvokiamas tarsi dalelė tarp daugelio tvarinių, o gamta traktuojama kaip visuma. Šiuolaikybeje aprašoma padėtis apverčiama aukštyn kojomis. Žmogus ir jo kuriama kultūra atsistoja į gamtos vietą, o gamta tampa savotiškų

žmogaus pragmatinių interesų tenkinimo instrumentu. Šiais laikais įvykusiame pokyčiui atskleisti A. Šliogeris pasitelkia Nirvanos, Kaligulos ir Itakės sindromų metaforas.

Įvardyti sindromai nusako nihilistinio kultūros pobūdžio manifestacijas ir atskleidžia kiekvienos kultūros polinkį į visuotinumą. Dėl šios priežasties minimas tendencijas išreiškiantis idėjų poliuis visuomet yra kardinalus. Viena vertus, žmogus trokšta kurti įvairius dirbinius, taip plėsdamas pažinimo ribas. Taigi mokslas padeda pagerinti milijardų planetos gyventojų gyvenimą. Antra vertus, nauji meninės, technologinės ar religinės minties steiginiai užgožia prieš tai buvusias kultūros apraiškas. Dėl šios priežasties žmogiškosios veiklos rezultatai yra glaudžiai susiję su didžiuliu energijos bei gamtos išteklių eikvojimu. Galiausiai kalbama apie tai, kad, greta intelektinių ar materialinių naujovių atsiradimo, nyksta lig tol buvę pozityvūs dalykai. Nepalaujamas kismas ir jame glūdinti dialektinė priešybių vienybė būdinga žmogiškajai imanencijai ir gamtai. Graikų filosofas Empedoklis vienas

pirmųjų pastebėjo amžiną ir nepaliaujamą šių procesų vienį. Jis teigė, kad keturis gamtoje egzistuojančius elementus – ugnį, vandenį, orą ir žemę – tarpusavyje sieja, o tam tikru metu savitai atskiria „draugystė ir neapykanta“ (Empédocle 2014: 337). Empedoklis integruoja ankstesnių filosofų mokymus į bendrą visumą: įtraukia Parmenido mokymą apie būties pastovumą ir Herakleito apie tolydų egzistuojančios visumos judėjimą. Taip Antikos mąstytojas postuluoja egzistuojančios visumos dalių tarpusavio sąveiką. Panašia linkme svarsto ir A. Šliogeris. Jo požiūriu, mąstoma filosofinė kultūros koncepcija kyla iš kalbos, maitinamos Niekio, – esamybės šaltinį sunku iki galo išreikšti kalba. Savo ruožtu Niekio, to pirmapradžio kalbos ir bet kokios kultūros šaltinio, baiminimasis ir akivaizdi meilė primenanti trauka jam įgalina žmogų balansuoti tarp kūrybos ir naikavimo pradų kultūroje. Šį kiekvienos kultūros prigimtyje glūdintį dialektinį paradoksalumą lemia žmogaus prigimtis. Jos raiška įvairialypėse kultūrinėse veiklose priklauso nuo konkretaus individų elgesio.

RELIGINĖ KULTŪROS DIMENSIJA

Be socialinės funkcijos, telkiančios tikinčiųjų bendruomenę, nepriklausomai nuo tikėjimo savitumo, bet kuris religinis mąstymas apeliuoja į antgamtinę transcendenciją. Vadinasi, tam tikri iš konkrečios religijos išplaukiantys etiniai elgesio modeliai yra saitai, padedantys sukurti darnius individų tarpusavio santykius. Kultivuojant šiuos santykius ir puoselėjant bendražmogiškąsias dorybes, viliamasi sulaukti dieviškojo gailėstingumo

pomirtiniame gyvenime ir prašomų malonių žemiškoje būtyje. A. Šliogeris aštriai kritikavo krikščionybę ir visas religijas, nes jos tarsi uždengia juslinius gamtos daiktus, pakeisdamos juos kalbiniais dievybių, kurių negalima matyti plika akimi, įvardijimais. Vis dėlto filosofas lygiai taip pat nujautė, kad asmeniškai išsakoma religinio mąstymo kritika yra ribota. Anot A. Šliogerio draugo poeto Donaldo Kajoko, „Dievo egzisten-

cijos, sakė filosofas, mes negalime nei įrodyti, nei paneigti, tačiau gyventi privalome taip, tarsi toji Aukščiausioji Jėga būtų“ (Butnoriūtė, Kajokas 2023: 101). Suprasdamas, kad religinis mąstymas neišvengiamai dalyvauja čiabūties jslinių fenomenų apsuptyje, A. Šliogeris prabyla apie Nirvanos sindromą – religinio mąstymo provaizdį.

A. Šliogeris – ateistas, o visos religijos jam yra viso labo neišvengiamos kultūrinės veiklos atkarpos, tad savaime suprantama, jog budizmo terminas *Nirvana* (sansk. k. „užgesimas, išblėsimas“) jam ženklina bet kurio religinio mąstymo nuostatą siekti visiškos ramybės būsenos. Ji yra priešinga tikinčiojo pastangoms išsivaduoti iš visų gyvenimo rūpesčių ir susilieti su dievybe. Mano nuomone, kai netikima jokia dievybe, religijos suvokiamos tampa tik meditacinių technikų rinkiniu, tenkinančiu pragmatinius žmogaus poreikius. A. Šliogeris savo netikėjimą antgamtinė transcendencija papildo suvokimu, esą religinis mąstymas yra viena iš kultūros totalumo esmių. Dėl jų individas, pasinerdamas „į Nirvaną, virtualiai sunaikindamas „formą“ – išorės pasaulį, ir „vardą“ – kalbos masyvą [...] trumpam nusikrato Tikrovės stokos, beprasmybės jutimo ir anestetinio beviltiškumo“ (Šliogeris

2017: 367). Vadinas, religija, be etinio prado išaukštinimo dėmens kasdienybėje, dar suteikia žmogaus egzistencijai ir kalbinę prasmę. Filosofo nuomone, ji yra visiškai tuščia, nes neapčiuopiama jokiomis jslėmis. Transcendencijos analogas, vadovaujantis A. Šliogerio mąstysena, yra gamtos daiktų pasaulis, suteikiantis būties pilnatvės pojūtį. Dėl to egzistencinės prasmės pakaitalas iškyla jslinės pagavos pagrindu. Kitaip tikintysis turėtų patirti Nirvaną. Tikinčiajam tikėjimas yra ne tik kultūros požymis, bet ir vidinių vertybių išraiška. Štai dėl ko žmogus negali rasti gelminės egzistencinės prasmės čiabūties baigtinybėje, remdamasis vien gamta ar daiktais. Dėl šios priežasties analizuojama religinio mąstymo esmė tikinčiajam nėra vien verbalinio riešuto kevalas, kaip A. Šliogeriu, – tai yra kelias, susiejantis šiapusybę su anapusybe. Dėl šios priežasties Nirvanos sindromas, kuris yra vienas iš kelių kultūros visumos esmių apibrėžimų A. Šliogerio filosofijoje, atliepia rutuliojamą apibrėžtį tik tada, kai žmogus religiją traktuoja kaip kultūros sudedamąją dalį. Kitoniškoje tikinčio žmogaus vertybių sistemoje, vadovaujantis A. Šliogerio požiūriu, antgamtinė transcendencija redukciskai suvedama į žmogaus steiginių prasmes bei reikšmes.

NAIKINIMO INSTINKTAS KULTŪROJE IR ŽMOGUJE

Kaligulos sindromas iliustruoja A. Šliogerio skepsį, mąstant apie bet kurios kultūros kūrybinės potencijos realizavimą. Jo manymu, kiekvienas žmogus, steigiantis simbolinius bei vertybinius turinius, neišvengiamai šį tą eliminuoja, kad sukurtų naujybę. Kūrybos procese

glūdintis naikinimas yra paremtas Kaligulos sindromu, t. y. tokiu geismu, kuris „yra begalinis“ (Šliogeris 2017: 374). Kalbama apie žmogaus prigimčiai būdingą saiko stoką. Žmogus, skirtingai nei gyvūnas, kuriam užtenka patenkinti esamus poreikius, turi daug įvairių kitų

papildomų troškimų. Vartodamas, kurdamas, vadovaudamas žmogus užpildo jo asmeniniam likimui būdingas gyvenimo prasmės paieškos spragas. Tačiau, greta minėtų pozityvių žmogaus veiklos rezultatų, pastebima ir neigiamų kultūrinio aktyvumo pasekmių. Pavyzdžiui, alinama žemė ir teršiama visa planetos atmosfera. Šios pasekmės kyla iš siekio realizuoti besiplėtojančios urbanizacijos ir meno tikslus. Nauja civilizacija atsiranda, pražudžiusi kitą ir asimiliavusi ankstesnės civilizacijos pasiekimus. Kūrybos ir naikinimo dialektika leidžia užčiuopti nihilistinį kultūros veikimo pulsą. Štai dėl ko A. Šliogeris teisingai pavadino šią metafizinę dinamiką Romos imperatoriaus Kaligulos, pagarsėjusio didingomis kūrybinėmis užmačiomis ir neregėtu žiaurumu, vardu. Dėl nurodyto ryšio su besaikiškumu ir planetos išlikimu Kaligulos sindromo metafora yra glaudžiai susijusi su gimininiais filosofijos terminais „socioekologija“ bei „hominizmas“.

„Socioekologijos“ konceptas, dažniausiai pasitelkiamas urbanistiniuose tyrimuose, atskleidžia visuomenės santykio su gamta perspektyvą. Vis dėlto tokios interpretacijos stokoja balanso: čia žmogaus interesus svarbesnis už gamtos poreikius. Dėl to filosofo netenkina šiuolaikinė šio termino samprata ir jis savitai

ją aiškina. Anot mąstytojo, ne tik gamtoje, bet ir visuomenėje visi yra susiję vieni su kitais, todėl negalima kalbėti apie kurio nors santykio elemento – gamtos ar žmogaus – pranašumą. Žmogaus atsidavimas gamtai gražintų visuomenę į laukinio būklę, o pasitikėjimas begaliniu mokslo progresu veda link technogeninės civilizacijos absurdo: „žmogus ir žmonija pažinūs, techniškai valdomi ir reguliuojami“ (Šliogeris 2010: 37). Galiausiai tai, kad individas manipuliuoja visais žemėje egzistuojančiais dalykais, įskaitant sociumą ir gamtą, veda pasaulį prie ekologinės katastrofos. Netgi iš pirmo žvilgsnio aplinkai palankaus sąmoningumo formos – plastikinių pakuočių atsisakymas vienoje žemės rutulio vietoje ar perėjimas prie veganiškos mitybos – menkai tepakeičia bendrą planetos situaciją, kai drastiškų pokyčių neinicijuoja dauguma pasaulio šalių. Mėginimus sužmoginti gamtą ir įvardyti visa tai jos puoselėjimu A. Šliogeris vadiną hominizmu. Savo ruožtu, minėtos socioekologinės pusiausvyros pažeidimai ir hominizmo šėlsmas neateina kažkur iš išorės – tai kyla iš žmogaus vidaus. Imanencijoje gimstantis naikinimo instinktas iš esmės susieja visas šias sąvokas – „Kaligulos sindromas“, „hominizmas“, „socioekologija“ – į bendrą kultūrinės kūrybos supratimo visumą.

PUSIAUSVYROS SIEKIMAS IR IDEALUS SAIKO MATO NEJĖMANOMYBĖ

Trečiasis nihilistinis metaforiškas kultūros prigimties apibūdinimas – Itakės sindromas – iš pirmo žvilgsnio labai primena A. Šliogerio filotopijos sampratą, atliepiančią mąstytojo autentiško filoso-

favimo idealą. Tačiau filotopija savo esme skiriasi nuo Itakės sindromo. „Filotopija“ yra visiškai pozityvus terminas: tai „mirtingos ir jusliniu horizontu apribotos būtybės, koks yra žmogus, prisiri-

šimas prie vietos, prie unikalios ir vienintelės vietos. Kitaip tariant, ją dar galime vadinti *tėviške*“ (Šliogeris 2013: 40). Šis iš graikiškų žodžių „meilė“ ir „vieta“ sudarytas filosofinis naujadaras savitai sulieja klasikinį mitinį sluoksnį su gelminiu mąstymo turiniu. Filotopiją apibūdinanti šių dviejų pamatinių sąvokų jungtis dovanuoja tylią supančios aplinkos, ypač gamtos, kontempliaciją. Dėl to filotopinė žiūra yra ikirefleksyvi būseną, panardinanti į tam tikrą nesavanaudišką filotopo suvokimo horizonte atsivėrusio daikto matymą. O štai Itakės sindromas yra tarsi balansavimas tarp Nirvanos ir Kaligulos sindromų. Nirvanos sindromas A. Šliogeriu įkūnija žmogiškai būčiai būdingą susinaikinimo geismą, o Kaligulos – į aplinką prasiveržiančią destrukciją. Taigi Itakės sindromas, priešingai nei pozityvioji filotopija, dažnu atveju yra žalingas žmogiškai čiabūčiai, kaip ir prieš tai įvardyti Kaligulos bei Nirvanos sindromai. Siekdamas atskleisti tarpinę Itakės sindromo padėtį, A. Šliogeris pasitelkia senovės graikų herojaus Odisejo figūrą, iliustruojančią Itakės sindromui būdingą balansavimą. Odisejas trokšta sugrįžti į tėvynę: jį traukia meilė šeimai ir gimtinei. Tačiau Odisejas, skirtingai nei A. Šliogerio idealizuojamas filotopas, nesitenkina stebėjimu, stengdamasis realizuoti tikslą sugrįž-

ti į savo tėviškę. Odisejas, siekdamas šio tikslo, sutrikdo mitinę tvarką, būdingą tai kosmoso sandarai, kurioje gyveno Odisejas ir dieviškosios būtybės. Jis dažnai mulkina dievų parankinius, pykdo pačius dievus, žudo ir žaloja savo priešus (ciklopo Polifemo vienintelės akies išdūrimo istorija). Odisejas būna Kirkės saloje ir mėgaujasi visais įmanomais malonumais. Tai primena ištirpimą Nirvanos sindromo sukeltame snaudulyje.

Bendrajai prasme Itakės sindromas, mano galva, ženklina giliai asmeninį senstančio mąstytojo požiūrį į save ir savo aplinką. Galima kelti prielaidą, esą filosofas, rašydamas *Nieki ir esmą*, dar tikėjo, kad mąstytojas tarsi Odisejas, išnaršęs visas Senojo pasaulio jūras ir kelionėje patyręs, jog esama bendraminčių, palaiKANČIŲ jo idėjas, bei oponentų, viduje taip sutvirtėja, kad pajėgia galinga kalba, išsakomu požiūriu praturtinti žmones ir pozityvia linkme keisti supančią aplinką. Vis dėlto Itakės sindrome ryškus balansavimo tarp dviejų kitų sindromų leitmotyvas: net ir daug patyrus gyvenimo kelionėje ir galiausiai pasiekus savą, o ne kažkieno primestą tiesos uostą – Itakę, jaučiami Nirvanos ir Kaligulos sindromų pėdsakai. Realybėje žmogus patiria panašius procesus: jaučia polinkį kurti, adoruoti sutvertus dalykus ir kartu naikinti juos dėl tolesnės kūrybos tęstinumo.

IŠVADOS

Visų pirma straipsnyje svarstoma A. Šliogerio kultūros samprata, ryškiai besiskirianti nuo ankstesnių Lietuvos kultūros filosofų idėjų. Pirmiesiems kultūros filosofams – A. Maceinai, S. Šalcauskiui – buvo svarbus tautos kūrybos

veiksny, šie mąstytojai išaukštino jį tiek, kiek jis atspindi lietuviškojo etnosu unikalumą. Dėl to stengėsi visame kame pabrėžti, kad didinga istorinė praeitis susijusi su tuometinio lietuvio patriotiniu veikimu dėl Lietuvos. A. Šliogerio

kultūros filosofijoje šiuos aspektus savi-
tai perteikia tik itin šviesi filotopijos,
tėviškės meilės, koncepcija, kuri, mano
galva, labai skiriasi nuo jo nihilistinio
požiūrio į kultūrą.

Antra, svarbu pabrėžti, kad A. Šlio-
gerio nihilistinės kultūros koncepcija
susijusi su vakarietiška filosofija. Menki
ryšiai su lietuviška kultūros filosofija
arba dažnai idėjos nagrinėjamos gana
kritiškai, o sąsajos su Vakarų filosofų
kūryba yra akivaizdžios. Tarkime, kriti-
nis F. Nietzsche'ės požiūris į istoriją ir
religiją yra reikšmingas pačiam A. Šlio-
geriui. F. Nietzsche'ė nihilizmą taiko
daugiausia religijos sričiai, o A. Šliogeris
išplečia nihilizmo ribas: regi jį kaip tin-
kamą visoms žmogaus veiklos sritims.
Lietuvių mąstytojas yra įsitikinęs, kad
religija, lygiai kaip ir menas ar techno-
logijos, yra pagrindinės nihilistinės ma-
šinos, uždengiančios tikrąjį žmogaus
santykio su gamta paveikslą. Galiausiai

technologijų valdomos dirbtinės tikrovės
pasaulėvaizdis susijęs su J. Baudrillardo
simuliakrų ir simuliacijos teorija. Tiesa,
šias ir daugelį kitų intelektualinių įtakų bei
idėjų A. Šliogerio filosofinė vaizduotė
asimiliuoja ir paverčia integralaus filo-
sofinio suvokimo krumpliaračiais.

Trečia, nederėtų A. Šliogerio kultūros
koncepcijos laikyti atskira nihilistine kul-
tūros filosofija Lietuvos kultūros filoso-
fijos padangėje – tai tik savitas sinkreti-
nis filosofinis požiūris į kultūros feno-
menų suvokimą. Mat ši koncepcija rutu-
liojama gana fragmentiškai: remiamasi
estetikos, religijos filosofijos bei egzisten-
cializmo argumentais ir keliamais klau-
simais. Tikriausiai būtent dėl to joje ne
tiek svarbi nuosekli ir tiksli argumenta-
cija, kiek gilus mąstytojo troškimas drą-
siai aprėpti šia filosofine pasaulėžvalga
šiuolaikybės socialinius virsmus ir kin-
tantį žmogaus požiūrį į aplinkos etiką
bei ekologiją.

Literatūra

- Baudrillard J. 2002. *Simuliakrai ir simuliacija*. Iš prancūzų k. vertė M. Daškus. Vilnius: Baltos lankos.
- Butnoriūtė N., Kajokas D. 2023. Jeigu žmogus labai nori – visur gali būti laisvas, *Metai* 5–6: 101.
- Daujotytė-Pakerienė V. 2021. *Arvydas Šliogeris: „Mano elementorius buvo Homeras“*. Vilnius: Odilė.
- Empédocle. 2014. *Les Présocratiques*: 337. Paris: Galimard.
- Kačerauskas T. 2020. In Memoriam: Arvydas Šliogeris, *Filosofija. Sociologija*. 31(1): 102.
- Nyčė F. 1991. Anapus gėrio ir blogio. Iš vokiečių k. vertė E. Nekrašas, *Rinktiniai raštai*: 315–495. Vilnius: Mintis.
- Sverdiolas A. 1993. Apie kultūrą, *Gairės*: 72. Kaunas: Šviesa.
- Sverdiolas A. 2012. *Kultūra lietuvių filosofų akiratyje*. Vilnius: Apostrofa.
- Šalkauskis S. 1990. Kultūros filosofija, *Raštai I*: 245. Vilnius: Mintis.
- Šliogeris A. 2010. *Bulvės metafizika*. Vilnius: Apostrofa.
- Šliogeris A. 2017. *Niekis ir esmas*. I t. Vilnius: Apostrofa.
- Šliogeris A., Gustas V. 2013. *Pokalbiai apie esmes*. Vilnius: Tyto alba.
- Šliogeris. A. 2011. Lietuvos paraštės. Vilnius: Vilniaus universitetas.